

Ocena prewencji przemocy rówieśniczej wśród nastolatków w Polsce z perspektywy zdrowia publicznego

Marta Malinowska-Cieślik

Zakład Zdrowia i Środowiska, Instytut Zdrowia Publicznego, Wydział Nauk o Zdrowiu, Uniwersytet Jagielloński Collegium Medicum, Kraków

Adres do korespondencji: Marta Malinowska-Cieślik, Instytut Zdrowia Publicznego UJ CM, ul. Grzegorzewska 20, 31-531 Kraków, marta.malinowska-cieslik@uj.edu.pl

■ Abstract

Assessment of adolescence peer to peer violence prevention in Poland in public health approach

This article assesses Poland's performance with respect to the level of adoption, implementation and enforcement of national level policy actions to address adolescence peer to peer violence prevention. The assessment is based on an examination of current national policies to support the prevention of violence amongst adolescents, accurate to July 2013. The analysis included the assessment of adolescents violence surveillance, government lead and national strategy for peer to peer violence prevention (e.g. bullying and cyberbullying), capacity, such as school related actions, telecommunications services (help lines) and media campaigns on the violence prevention. Policies selected were based on current best evidence for good practices in peer violence prevention.

To gather information on each of the policies being examined, the law and policy documents were reviewed, and the relevant government departments were contacted. The assessment tool – a questionnaire – developed in the frame of the European Project TACTICS (Tools to Address Childhood Trauma, Injury and Children's Safety) was applied. Each policy was assessed on 3-points scale: whether it had been adopted, if it was partially or fully implemented and as appropriate was being enforced.

The following scores were obtained for each the area of peer violence prevention among adolescents. The overarching policies, government leadership, and surveillance was assessed in 86%, and the capacity related to resources at schools and, interventions on peer violence prevention was assessed in 88%.

Generally, the national level in addressing adolescence peer to peer violence prevention in Poland was graded as good performance. However, the further actions are required, particularly in improvement of regular, annual estimation of incidences of peer violence possible, and at school related actions, especially mandatory education in life skills, health curriculum including sexual, intimate partner abuse prevention, and bullying (cyberbullying), and sexual abuse prevention programs (e.g. counselling) at schools.

There are some good programmes and services available in Poland to build capacity both for victims and perpetrators. However follow-up and monitoring is needed, to ensure implementation, particularly for those aimed at low and high secondary schools. The monitoring of the places where alcohol and drugs are available needs to be improved and better executed. Moreover the development and implementation of all available resources for adolescents at the communities level should result also in decrease of prevalence of peer to peer violence.

The government approved the National Program of Domestic Violence Prevention, which does not include other areas, except home, of adolescence violence occurring outside of the school setting (e.g., dating and intimate partner violence, and cyberbullying) and this leaves a gap that should be addressed. The development of national guidance and policy regarding assessment in situations of potential, suspected risk would strengthen existing services. Education on prevention of dating and intimate partner violence would provide another opportunity to screen for risk of these types of sexual violence amongst youth.

Key words: adolescent violence, bullying and cyberbullying, dating and intimate partner violence, law, Poland, policy, public health, surveillance and prevention

Słowa kluczowe: bulling i cyberbullying, dręczenie, polityka, Polska, prawo, prewencja i nadzór, przemoc wśród nastolatków, przemoc seksualna, zdrowie publiczne

Wprowadzenie

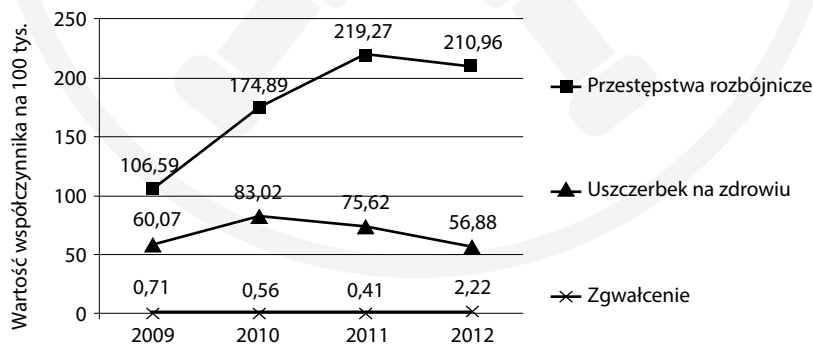
Rozpowszechnienie przemocy rówieśniczej wśród nastolatków, jej konsekwencje zdrowotne, psychologiczne, społeczne i ekonomiczne powodują, że jest to poważny problem w zdrowiu publicznym w Polsce. Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) określa przemoc interpersonalną jako „(...) celowe, zamierzone użycie siły fizycznej, władzy, mocy, relacji zależności lub zaufania, zagrażające lub rzeczywiste, przeciwko drugiej osobie lub małej grupie, co powoduje lub jest prawdopodobne, że spowoduje uraz, fizyczne obrażenia, śmierć, psychologiczną szkodę, zaburzenia w rozwoju, w zdrowiu lub deprawację jednostki” [1]. Oprócz bezpośrednich skutków zdrowotnych, obrażeń ciała czy nawet zgonu w wyniku zabójstwa lub samobójstwa skutki tej przemocy obejmują różnego rodzaju, odległe, odroczone konsekwencje, w tym choroby psychosomatyczne, zaburzenia psychiczne, emocjonalne, poznawcze, rozwojowe, problemy w funkcjonowaniu społecznym, w zdrowiu seksualnym. Skutki przemocy znacząco obniżają jakość życia nastolatka i mogą wpływać na późniejsze jego życie. Konsekwencje przemocy wiążą się często z długim leczeniem, rehabilitacją czy terapią. Nastolatki często doświadczają różnych form przemocy i na wiele sposobów. Może to być dręczenie (*bullying*) fizyczne (fizyczne ataki), psychiczne (werbalne obrażanie, wykluczenie z grupy, rozpowszechnianie plotek), cyberprzemoc (*cyberbullying*), a także zdarza się przemoc seksualna, np. w czasie randki (*dating violence*). Fizyczny atak czy werbalne obrażanie jest formą bezpośrednią, a wykluczenie z grupy, rozpowszechnianie plotek formą pośrednią dręczenia [2]. Cyberprzemoc, cyberbullying lub mobbing elektroniczny (ang. *cyberbullying*) to stosowanie technologii informacyjno-komunikacyjnych do realizacji intencjonalnego, powtarzanego, wrogiego zachowania przez jednostkę lub grupę, która ma na celu skrzywdzenie innej osoby, czyli jest to używanie internetu lub cyfrowych technologii, aby obrażać lub straszyć, krzywdzić inną osobę. W związku z rozwojem technologii i mediów elektronicznych

obserwuje się rosnącą liczbę przypadków tego rodzaju przemocy szczególnie wśród nastolatków i młodych dorosłych [3]. Warto pamiętać, że nastolatki będące ofiarami przemocy często są również jej sprawcami [1].

Miejscem, gdzie najczęściej dochodzi do przemocy rówieśniczej wśród nastolatków, jest szkoła. **Wykres 1** przedstawia przestępstwa popełnione przez uczniów szkół podstawowych i gimnazjalnych w latach 2009–2012 w Polsce.

Uwagę zwraca znaczący wzrost zgłoszonych przestępstw rozbójniczych, czyli rozbójów oraz wymuszeń i kradzieży z użyciem lub groźbą użycia przemocy, w tym broni. Trzeba pamiętać, że wiele aktów przemocy nie jest ujawnianych i odnotowywanych w żadnych statystykach. Ich liczbę można szacować na podstawie wyników badań sondażowych. Badania takie są regularnie i od wielu lat prowadzone wśród uczniów polskich szkół w wieku 11–15 lat w ramach międzynarodowych badań zachowań zdrowotnych (*The WHO Collaborative Study of Health Behaviour in School-aged Children – HBSC*) [4]. Wyniki tych badań pokazują, że w latach 2002–2010 utrzymywała się stała tendencja zmniejszania się odsetka polskich nastolatków uczestniczących w bójkach. Uczestnictwo w przemocy rówieśniczej (przynajmniej 2–3 razy w miesiącu) częściej dotyczyło chłopców i zmniejszało się z wiekiem. Jednak wzrósł odsetek dziewcząt 11- i 13-letnich, które były sprawcami dręczenia innych uczniów. Zmniejszył się odsetek młodszej młodzieży, czyli 11-latków będących ofiarami i sprawcami dręczenia, ale wśród starszych 15-latków zwiększył się odsetek uczniów będących często sprawcami przemocy.

W zdrowiu publicznym czynniki ryzyka występowania przemocy wśród nastolatków, które można skutecznie zredukować, są znane. Wskazuje się na konieczność wielosektorowych działań mających na celu wzmacnianie czynników ochronnych na różnych poziomach prewencji i w różnorodnych środowiskach życia młodzieży. W planowaniu prewencji przemocy proponuje się działania skierowane na czynniki wyróżnione w ekologicznym modelu. Przemoc w tym modelu rozumiana jest jako społeczne

Wykres 1. Wybrane przestępstwa wśród uczniów szkół podstawowych i gimnazjum w latach 2009–2012. Wartości współczynników na 100 tys. uczniów.

Źródło: Policja, http://www.statystyka.policja.pl/portal/st/950/50868/Przestepczosc_w_szkole_i_innych_placowkach_owswiowych.html, dostęp: 28.02.2014; Centrum Informatyczne Edukacji, <http://www.cie.men.gov.pl/index.php/dane-statystyczne/137.html>, dostęp: 28.02.2014

zjawisko będące wynikiem kompleksowego oddziaływania czynników indywidualnych charakteryzujących ofiarę i sprawcę, relacyjnych oraz cech charakteryzujących społeczność i społeczeństwo [5]. Rekomenduje się więc łączenie działań prewencyjnych ukierunkowanych nie tylko na zmianę indywidualnych czy relacyjnych determinant, ale również na zmianę polityki na poziomie zarówno krajowym, jak i lokalnym. Chodzi tu o realizowanie dobrych praktyk zarówno w szkole, ukierunkowanych na wzmacnianie kompetencji interpersonalnych oraz zasobów odpornościowych jednostki, jak i działania ukierunkowane na wzmocnienie zdolności społeczności lokalnej oraz programy krajowe nastawione na redukcję nierówności społeczno-ekonomicznych, zmianę norm kulturowych [6]. Programy szkolne powinny być dostosowane do lokalnych potrzeb, charakterystyki zjawiska przemocy i innych towarzyszących problemów (nadużywanie alkoholu, narkomania, bezrobocie, ubóstwo, gangi młodzieżowe). W szkołach wolnych od przemocy programy mają wyraźnie charakter zapobiegawczy, profilaktyczny, podczas gdy w szkołach, gdzie występuje przemoc, konieczne są programy interwencyjne.

Cel

Celem prezentowanych badań była ocena prewencji przemocy rówieśniczej wśród nastolatków w Polsce w zakresie przywództwa ze strony rządu, krajowej polityki, nadzoru, zdolności i stopnia wdrażania dobrych praktyk w tej sferze. Ocena ta była podstawą do zidentyfikowania braków lub niedostatecznych wdrożeń działań, których skuteczność jest udowodniona, i są one rekomendowane jako dobre praktyki w zakresie prewencji przemocy rówieśniczej wśród nastolatków.

Metoda i materiał

W badaniu zastosowano metodę opracowaną w ramach europejskiego programu „Narzędzia oceny prewencji urazów i bezpieczeństwa dzieci” (*Tools to Address Childhood Trauma, Injury and Children's Safety – TACTICS*) [7]. Stosowane wskaźniki służące ocenie poszczególnych działań prewencji przemocy rówieśniczej wśród nastolatków odnosiły się do dobrych praktyk rekomendowanych przez WHO [8–10]. Zostały one wybrane w wyniku dyskusji z europejskimi ekspertami, przedstawicielami ośrodków badawczo-naukowych zajmujących się tym problemem, w tym Instytutu Zdrowia Publicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego Collegium Medicum w Krakowie. Do oceny prewencji przemocy wśród nastolatków zastosowano wskaźniki odnoszące się do dwóch zakresów prewencji przemocy rówieśniczej wśród nastolatków:

1. przywództwo, polityka i nadzór, co obejmowało ocenę odpowiedzialności rządu w zakresie koordynacji działań na rzecz prewencji przemocy rówieśniczej wśród nastolatków, polityki przeciwdziałania tej przemocy i problemów z nią związanych, prawa dotyczącego nieletnich sprawców oraz nadzoru nad tą przemocą;

2. zdolności, dobrych praktyk realizowanych w szkołach, co obejmowało ocenę odpowiedzialności rządu w zakresie działań na rzecz prewencji przemocy rówieśniczej wśród nastolatków w szkołach, polityki przeciwdziałania tej przemocy, programów nauczania związanych z prewencją przemocy i innych związanych z nią problemów, kampanii realizowanych w szkołach oraz dostępności pomocy telekomunikacyjnej dla nastoletnich ofiar przemocy.

Przeprowadzono analizę istniejącego prawa, dokonano oceny jego egzekwowania; oceniono realizację polityki w postaci uchwalonych i wdrażanych krajowych programów, strategii; oceniono odpowiedzialność instytucji na szczeblu administracji centralnej i terytorialnej; przeprowadzono poszukiwania i analizę krajowych kampanii w szkołach zrealizowanych w ostatnich latach. W analizie istniejącego prawa zastosowano przegląd aktów prawnych: ustaw, rozporządzeń, uchwał. W zbieraniu informacji na temat polityki wykorzystywano przegląd krajowych programów i strategii, w których analizowano cele i zadania oraz fazy ich implementacji. Zastosowano również wywiad elektroniczny, który pozwolił na zebranie odpowiedzi bezpośrednio od przedstawicieli odpowiednich jednostek administracji centralnej (Ministerstwo Edukacji Narodowej – MEN, Rzecznik Praw Dziecka – RPD oraz Komendy Głównej Policji – KGP). Zebrane na podstawie tych wywiadów odpowiedzi były następnie oceniane przez zespół badaczy z Instytutu Zdrowia Publicznego UJ CM.

W badaniu zastosowano kwestionariusz opracowany w ramach wspomnianego powyżej europejskiego programu TACTICS [7]. Oceniano jasność sformułowań odpowiednich przepisów odnoszących się do prewencji przemocy rówieśniczej i innych powiązanych problemów, czyli spożywania alkoholu i stosowania narkotyków przez nastolatków, oraz stopień ich nadzorowania, monitorowania, kontrolowania i egzekwowania. Oceny dokonano pod kątem istnienia i realizowania odpowiednich krajowych programów, strategii działań.

Zebrane informacje oceniano w 3-stopniowej skali od „0” do „2”. Ocena „0” oznaczała, że dane prawo, polityka nie istnieją lub nie są jasno sformułowane. Ocena „1” oznaczała, że dane prawo, polityka istnieją, są jasno sformułowane, ale są tylko częściowo realizowane, wdrażane lub egzekwowane albo że są w procesie wdrażania lub wdrożone, ale niedostatecznie egzekwowane, lub wdrożone i egzekwowane, ale nieregularnie lub nieskutecznie. Ocena „2” oznaczała, że dane prawo, polityka istnieją, są jasno sformułowane, realizowane, wdrażane lub monitorowane, nadzorowane i kontrolowane w praktyce przez odpowiednie służby, kompetentne zespoły, a prawo jest egzekwowane.

Oceny dokonano na podstawie analizy dokumentów prawnych opublikowanych i obowiązujących w Polsce na dzień 30 lipca 2013 roku.

Wyniki

Na ocenę prewencji przemocy rówieśniczej wśród nastolatków w Polsce składają się oceny dwóch zakresów,

przedstawione w Tabelach I i II. Ogólny wynik oceny danego zakresu prewencji został wyrażony wartością procentową, którą obliczono na podstawie ocen pojedynczych wskaźników w 3-stopniowej skali. Ogólny wynik wyniósł 87%, na który złożyła się ocena polityki i nadzoru nad przemocą rówieśniczą wśród nastolatków w Polsce (86%) oraz ocena polityki programów realizowanych w szkołach oraz wczesnej interwencji w zakresie prewencji przemocy rówieśniczej wśród nastolatków w Polsce (87%). 11 wskaźników uzyskało maksymalną ocenę. Żaden wskaźnik nie otrzymał oceny „0”.

Ocena polityki i nadzoru nad przemocą rówieśniczą wśród nastolatków w Polsce

Tabela I przedstawia ocenę zakresu odnoszącego się do przywództwa, polityki i nadzoru nad przemocą rówieśniczą wśród nastolatków w Polsce. Dział ten został oceniony na 86%. Oceniano 7 wskaźników, z czego 5 otrzymało maksymalną ocenę.

RPD oraz MEN są organami rządu, które są odpowiedzialne i koordynują działania na rzecz prewencji przemocy rówieśniczej wśród nastolatków. Zakres odpowiedzialności RPD określa ustawa o Rzeczniku Praw Dziecka [11]. W ramach posiadanych kompetencji podejmuje on działania zmierzające do ochrony nastolatka przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem, demoralizacją, zaniedbaniem oraz innym złym traktowaniem. Sprawy, którymi się zajmuje, w zdecydowanej większości mają charakter interwencyjny, co potwierdzają składane corocznie sprawozdania o swojej działalności [12]. Resort edukacji (MEN) tworzy warunki prawne umożliwiające wdrażanie działań profilaktycznych i wychowawczych przez szkoły i placówki oświatowe, w których podstawą jest współpraca nauczycieli, rodziców, środowiska lokalnego, a także podejmuje działania w ramach

różnych programów wspierające dyrektorów, nauczycieli, od których one zależą [13]. Oceniono, że działania związane z przeciwdziałaniem przemocy rówieśniczej wśród nastolatków, w tym bullingowi i przemocy seksualnej, są jasno sformułowane i wyodrębnione w rządowym programie ograniczania przestępczości i aspołecznych zachowań „Razem Bezpieczniej”, koordynowanym przez ministra spraw wewnętrznych (MSW) i ministra oświaty i wychowania (MEN) [14]. Program ten koncentruje się na poprawie bezpieczeństwa w społecznościach lokalnych, miejscach publicznych, w tym w sporcie i rekreacji oraz w szkołach i placówkach oświatowych.

Obowiązek udzielenia wsparcia, rehabilitacji i resocjalizacji nieletnim sprawcom przestępstw nakłada ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich sprawców przestępstw [15]. Obejmuje ona możliwość zastosowania środków wychowawczych, leczniczo-wychowawczych lub poprawczych, a w wyjątkowych przypadkach kary kryminalne. W związku z niepożądanymi zachowaniami ucznia dyrektor szkoły może zwrócić się do sądu z wnioskiem o zastosowanie odpowiednich środków wychowawczych. Sąd może zastosować katalog środków zawarty w tej ustawie, czyli możliwość umieszczenia w młodzieżowym ośrodku wychowawczym, młodzieżowym ośrodku socjoterapii albo w innych ośrodkach wychowawczych w systemie oświaty. Dzieci i młodzież zagrożeni niedostosowaniem społecznym, z zaburzeniami zachowania i niedostosowani społecznie kierowani są do ośrodków przez sądy rodzinne na podstawie przepisów tej ustawy (młodzieżowych ośrodków socjoterapii). Zasady kierowania, przyjmowania, przenoszenia, zwalniania i pobytu nieletnich w młodzieżowym ośrodku wychowawczym oraz młodzieżowym ośrodku socjoterapii określone są rozporządzeniem MEN [16]. Również policja ma obowiązek podejmowania działań wspierających, rehabilitacji i resocjalizacji nieletnich sprawców

Lp.	Wskaźniki oceny polityki i nadzoru nad przemocą rówieśniczą wśród nastolatków w Polsce	Ocena
1.	Ministerstwo lub inna jednostka administracji centralnej odpowiedzialna za przeciwdziałanie przemocy rówieśniczej wśród nastolatków, w tym (cyber)bullingowi i przemocy seksualnej.	2
2.	Krajowa strategia działań na rzecz prewencji przemocy rówieśniczej wśród nastolatków, szczególnie (cyber)bullingu i przemocy seksualnej.	2
3.	Prawo nakazujące udzielanie wsparcia, rehabilitacji, resocjalizacji dla nieletnich sprawców przestępstw, stosowanie środków wychowawczych, leczniczych lub poprawczych przed karami kryminalnymi.	2
4.	Egzekwowanie prawa zakazującego sprzedaży i picia alkoholu przez nastolatków, ze szczególnym uwzględnieniem kontrolowania miejsc publicznych, pubów, klubów, dyskotek, imprez młodzieżowych.	1
5.	Egzekwowanie prawa zakazującego obrotu, wytwarzania, posiadania narkotyków, ze szczególnym uwzględnieniem kontrolowania miejsc publicznych, pubów, klubów, dyskotek, imprez młodzieżowych.	1
6.	Regularne zbieranie i raportowanie danych, które umożliwiają oszacowanie występowania przemocy rówieśniczej wśród nastolatków.	2
7.	Regularne realizowanie reprezentatywnych badań sondażowych, np. badań zachowań zdrowotnych nastolatków – HBSC, zawierających pytania na temat przejawiania i doświadczania przemocy rówieśniczej.	2
Ogólny wynik [(2 × 5) + (1 × 2)]/14... × 100		86%

Tabela I. Ocena polityki i nadzoru nad przemocą rówieśniczą wśród nastolatków w Polsce.

Źródło: Opracowanie własne.

przestępstw [17]. Do zadań policyjnych specjalistów do spraw nieletnich należy m.in. merytoryczny nadzór nad prawidłowym załatwianiem spraw nieletnich i doбором odpowiednich form oddziaływania prewencyjnego oraz udział w pracach zespołów interdyscyplinarnych, których działalność ma na celu skoordynowanie działań profilaktycznych i resocjalizacyjnych. Przepisy dotyczące egzekwowania zakazu sprzedaży i spożywania alkoholu osobom niepełnoletnim określa ustawa o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi [18], a jej zapisy są realizowane w ramach Narodowego Programu Profilaktyki i Rozwiązywania Problemów Alkoholowych [19]. Sprzedaż alkoholu nieletnim jest przestępstwem, a sprzedawcy alkoholu posiadają ustawowe upoważnienie do żądania okazywania dokumentów potwierdzających wiek nabywającego alkohol. Jednak prawo to jest często łamane przez sprzedających. Oceniono, że kontrolowanie miejsc publicznych, pubów, dyskotek, klubów i innych imprez młodzieżowych jest niedostateczne, a to właśnie w tych miejscach nastolatki najczęściej spożywają alkohol. Podobnie oceniono kontrolowanie i egzekwowanie zakazu obrotu, wytwarzania i posiadania narkotyków, co reguluje ustawa o przeciwdziałaniu narkomanii [20]. Realizowanie tej ustawy odbywa się w ramach Krajowego Programu Przeciwdziałania Narkomanii [21]. Oceniono, że miejsca, gdzie młodzież najczęściej kupuje i zażywa narkotyki, są słabo monitorowane i kontrolowane.

Nadzór nad przemocą rówieśniczą wśród nastolatków jest sprawowany przez policję we współpracy z resortem oświaty. Policyjne statystyki na podstawie sprawozdań MEN publikują roczne raporty na temat przestępczości uczniów szkół i innych placówek [22, 23]. W Polsce od 1994 roku co cztery lata są prowadzone przez Instytut Matki i Dziecka w Warszawie reprezentatywne badania

ankietowe zachowań zdrowotnych nastolatków (*Health Behaviour in School-aged Children – HBSC*), które zbierają dane na temat bójek, bullingu, a planowane badania w 2014 roku będą zawierać dodatkowe pytania na temat cyberprzemocy [4]. Badania HBSC pozwalają nie tylko na monitorowanie skali zjawiska przemocy fizycznej i psychicznej, nieujmowanej w statystykach policyjnych, ale też na prezentowanie jej złożonych uwarunkowań i skutków. Inne badania sondażowe realizowane wśród polskich nastolatków są prowadzone nieregularnie przez ośrodki podlegające MEN [24] oraz przez organizacje pozarządowe zajmujące się zapobieganiem przemocy wśród nastolatków, np. w ramach ogólnopolskiego Programu „Szkoła bez Przemocy” [25].

Ocena polityki, programów realizowanych w szkołach oraz wczesnej interwencji w zakresie prewencji przemocy rówieśniczej wśród nastolatków w Polsce

Tabela II przedstawia ocenę polityki, programów realizowanych w szkołach i innych placówkach oświatowych oraz zdolności zapobiegania i wczesnej interwencji w przypadku przemocy rówieśniczej wśród nastolatków. Dział ten został oceniony na 88%. Na jego ocenę składało się osiem wskaźników, z czego sześć otrzymało maksymalną ocenę.

W Polsce MEN jest odpowiedzialne i realizuje politykę przeciwdziałania przemocy rówieśniczej wśród nastolatków w szkołach i placówkach jemu podległych. Resort edukacji tworzy warunki prawne umożliwiające realizowanie działań profilaktycznych i wychowawczych przez szkoły i placówki, a także podejmuje inicjatywy wspierające dyrektorów szkół, nauczycieli, od których te działania zależą [13]. Programy skoordynowane przez MEN

Lp.	Wskaźniki oceny polityki zapobiegania przemocy rówieśniczej w szkołach i w placówkach oraz wczesnej interwencji	Ocena
1.	Ministerstwo odpowiedzialne i realizujące politykę prewencji przemocy rówieśniczej wśród nastolatków w szkołach i placówkach oświatowych.	2
2.	Polityka wymagająca, aby każda szkoła realizowała program przeciwdziałania przemocy rówieśniczej, szczególnie dotyczący bullingu, cyberbullingu.	2
3.	Polityka wymagająca, żeby w każdej szkole był zespół ds. przeciwdziałania przemocy złożony z nauczycieli, pedagoga, uczniów, rodziców.	1
4.	Obowiązkowy program nauczania w ramach edukacji o zdrowiu rozrodczym i seksualnym, zawierający tematykę prewencji przemocy seksualnej, w tym przemocy „randkowej”.	1
5.	Polityka wymagająca od każdej szkoły realizowania programów wychowania w trzeźwości i profilaktyki problemów alkoholowych.	2
6.	Polityka wymagająca od każdej szkoły realizowania programów profilaktyki zapobiegania narkomanii i uzależnieniom od innych substancji.	2
7.	Krajowa kampania realizowana w szkołach na temat przeciwdziałania przemocy rówieśniczej wśród nastolatków w ostatnich pięciu latach.	2
8.	Krajowy całodobowy serwis telekomunikacyjny i internetowy dla nastoletnich ofiar przemocy rówieśniczej, w tym przemocy seksualnej.	2
Ogólny wynik [(2 × 6) + (1 × 2)]/16 × 100		88%

Tabela II. Ocena polityki, programów realizowanych w szkołach oraz wczesnej interwencji w zakresie prewencji przemocy rówieśniczej wśród nastolatków w Polsce.

Źródło: Opracowanie własne.

dotyczą zarówno profilaktyki, zapobiegania wystąpieniu przemocy, które są kierowane do wszystkich uczniów, jak również programy selektywne kierowane do uczniów zagrożonych z grup ryzyka. W przypadku wystąpienia przemocy dyrekcja szkoły lub placówki jest zobowiązana do wszczęcia procedury Niebieskich Kart oraz udziału w pracach zespołu interdyscyplinarnego [26]. Zgodnie z zapisami uprzednio realizowanego programu „Zero Tolerancji dla Przemocy w Szkole” oraz realizowanego do 2013 roku „Bezpieczna i Przyjazna Szkoła” wszystkie placówki oświatowe, wychowawcze miały obowiązek okresowego regularnego diagnozowania problemów związanych z przemocą i podejmowania działań profilaktycznych, adekwatnych do występujących na terenie szkoły zagrożeń [27, 28]. Zgodnie z zapisami Krajowego Programu Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie [29] zaleca się, aby w każdej szkole były zespoły ds. przeciwdziałania przemocy w szkole złożone z nauczycieli, pedagoga, uczniów, rodziców. Jednak postulat ten nie jest w pełni realizowany. Często rozwiązaniem problemów przemocy na terenie szkoły zajmuje się tylko dyrekcja oraz nauczyciele bez udziału przedstawicieli uczniów czy rodziców.

Polityką, która została oceniona jako niedostatecznie realizowana, był obowiązek nauczania w ramach edukacji o zdrowiu rozrodczym i seksualnym człowieka, tematyki dotyczącej przemocy seksualnej, w tym przemocy „randkowej” i jej zapobiegania. Problematyka ta jest zawarta w programie nauczania przedmiotu wychowanie do życia w rodzinie, ale sam program nie jest obowiązkowy i zależy to od zgody rodziców [30]. Toteż nie każdy uczeń jest objęty tym programem. Każda szkoła jest zobligowana do wdrażania programów wychowania w trzeźwości i profilaktyki problemów alkoholowych, co się wiąże również z realizacją celu strategicznego Narodowego Programu Profilaktyki i Rozwiązywania Problemów Alkoholowych zakładającego ograniczenie picia alkoholu przez dzieci i młodzież [19]. Polityka wymagająca od każdej szkoły realizowania programów zapobiegania narkomanii została również dobrze oceniona. Szkoły i placówki mają obowiązek realizowania działań wychowawczych i zapobiegawczych wśród wszystkich uczniów oraz działań selektywnych skierowanych do tych, u których czynniki psychologiczne i środowiskowe stwarzają ryzyko wystąpienia problemu lub działań interwencyjnych wobec tych, którzy sporadycznie zażywają środki odurzające lub substancje psychotropowe. Działania te polegają na systematycznym rozpoznawaniu i diagnozowaniu zagrożeń związanych z uzależnieniem; informowaniu o narkomanii i jej skutkach; ścisłej współpracy z rodzicami dzieci i młodzieży zagrożonych uzależnieniem od środków i substancji oraz przygotowaniu nauczycieli i osób zajmujących się wychowaniem dzieci i młodzieży do przeciwdziałania narkomanii [21, 31]. Szkoły i placówki oświatowe podejmują działania interwencyjne polegające na powiadomieniu rodziców i policji w sytuacjach kryzysowych, w szczególności gdy dzieci lub młodzież używają, posiadają lub rozprowadzają środki lub substancje psychoaktywne. Szkoły i placówki

opracowują strategie działań wychowawczych i zapobiegawczych oraz interwencyjnych wobec dzieci i młodzieży zagrożonych uzależnieniem, które uwzględniają w szczególności procedury postępowania w sytuacjach zagrożeń związanych ze środkami odurzającymi i psychotropowymi oraz zadania osób podejmujących interwencje; sposoby współdziałania pracowników szkoły ze służbą zdrowia i policją w sytuacjach wymagających interwencji. W polskich szkołach są realizowane kampanie połączone z programami przeciwdziałania przemocy rówieśniczej wśród uczniów. Przykładem tego może być ogólnopolski program społeczny „Szkoła Bez Przemocy” prowadzony przez 18 dzienników regionalnych dwóch grup wydawniczych – Media Regionalne i Polskapersse oraz Fundację Orange pod patronatem Prezydenta RP Bronisława Komorowskiego. Program ten jest realizowany we współpracy z samorządami lokalnymi, które finansują szkolne programy z zakresu profilaktyki przemocy, organizowanie mediacji rówieśniczych w szkołach, współfinansują badania oceniające występowanie przemocy w szkołach oraz zobowiązują się do zatrudnienia przynajmniej jednego pedagoga lub psychologa w każdej swojej szkole [32]. W zakresie prewencji przemocy seksualnej Grupa Edukatorów Seksualnych „Ponton” przy współpracy z samorządami lokalnymi realizuje ogólnopolski program „Nie Zgadzam Się Na Przemoc”, który ma na celu aktywizację młodzieży w zakresie przeciwdziałania przemocy seksualnej i wiktyimizacji z tego powodu [33]. W Polsce działają różne całodobowe serwisy telekomunikacyjne lub internetowe dla ofiar przemocy rówieśniczej, w tym również przemocy seksualnej. Od listopada 2008 roku pod numerem 116 111 działa pierwszy ogólnopolski i bezpłatny Telefon Zaufania dla Dzieci i Młodzieży prowadzony przez Fundację Dzieci Niczyje (FDN). Przez 5 lat jego funkcjonowania konsultanci odebrali blisko 640 tysięcy połączeń i ponad 21 tysięcy anonimowych wiadomości on-line przesłanych przez stronę internetową www.116111.pl [34]. FDN jest zaangażowana również w przeciwdziałanie cyberprzemocy oraz w poprawę bezpieczeństwa nastolatków w świecie wirtualnym w ramach projektu Helpline.org.pl [35]. W zakresie przeciwdziałania przemocy seksualnej wśród młodzieży Grupa Edukatorów Seksualnych „Ponton” prowadzi telefon zaufania oraz forum na swojej stronie internetowej [36].

■ Dyskusja

Przeprowadzona powyżej ocena prewencji przemocy rówieśniczej wśród nastolatków w Polsce posiada wiele ograniczeń, a uzyskane wyniki powinny być interpretowane w kontekście zastosowanej metody. Niniejsze badanie ograniczyło się do analizy polityki z perspektywy regulacji prawnych i innych oficjalnych dokumentów (*law in books*) oraz stanowisk przedstawicieli odpowiednich organów publicznych administracji centralnej. Oceniane były polityki i stopień ich realizowania oraz istniejące prawo i jego egzekucja na podstawie istniejących zapisów dokumentów prawnych. Wybrane wskaźniki oceniono w 3-stopniowej skali od „0” do „2”, gdzie ocena

„0” oznaczała brak danej polityki, prawa lub jej niedostateczne lub niejasne sformułowanie; ocena „1” – istnienie danej polityki w ogólnych dokumentach politycznych, ale niedostatecznie realizowanej w postaci opracowanej krajowej strategii oraz w praktyce lub istnienie danego prawa tylko w aktach prawnych o charakterze prawa powszechnie obowiązującego, ale niedostatecznie egzekwowanego; ocena „2” zaś oznaczała, że dany program, strategia są dobrze realizowane, prawo jest skutecznie egzekwowane na poziomie wykonawczym, że dana polityka jest realizowana, posiada instrumenty regularnej i skutecznej egzekucji, jej monitorowania i kontroli. Ocena była dokonana na podstawie przeglądu aktów prawnych i dokumentów politycznych, raportów i analizy informacji zawartych na oficjalnych stronach internetowych oraz wywiadów elektronicznych z przedstawicielami zidentyfikowanych wcześniej organów publicznych. Badanie, w którym respondentami są urzędnicy wyższego szczebla odpowiedzialni za działanie organów powołanych do realizacji polityk, nie powinno być tylko jednym ze źródeł informacji o tym, jak faktycznie egzekwowane jest prawo i realizowana polityka. Wskazane jest, aby obraz ten z czasem uzupełniły informacje dotyczące społecznego postrzegania i oddziaływania oraz wdrażania tych polityk w praktyce (*law in action*). Uzyskana informacja, choć profesjonalna, jest oceną subiektywną, wynikającą z zawodowego doświadczenia i wiedzy respondentów z ich punktu widzenia i oceny oraz zajmowanego stanowiska. Aby mieć pełny obraz badanej problematyki, wymagane byłyby badania sondażowe realizowane w społeczności – szczególnie wywiady z osobami profesjonalnie pracującymi z nastolatkami, które doświadczają lub przejawiają przemoc, czyli policjantami przyjmującymi zgłoszenia o przypadkach przemocy w szkołach, terenowymi pracownikami pomocy społecznej, lekarzami pierwszego kontaktu, pedagogami, psychologami, rodzicami, wychowawcami i nauczycielami, kuratorami sądowymi oraz osobami pracującymi w organizacjach pozarządowych. Istotnym dopełnieniem byłyby ich opinie o tym, jak właściwie działają omawiane polityki, przepisy w praktyce, odpowiedzialne instytucje, przedstawiciele administracji terytorialnej, jakie są bariery, czego brakuje, a co nie przynosi oczekiwanych skutków. Samo powołanie lub wykazanie w wywiadach istnienia odpowiednich jednostek odpowiedzialnych za prewencję przemocy nie dowodzi skuteczności ich działania. W przypadku wytycznych ze strony MEN dotyczących realizacji konkretnych programów skutkują one tym, że tylko część szkół się do nich stosuje. Często też programy, będące dobrymi praktykami, realizowane są akcyjnie, nieregularnie.

Wnioski

Wyniki przeprowadzonej analizy wskazują, że w Polsce są sformułowane rekomendowane polityki prewencji przemocy wśród nastolatków, choć są one realizowane i egzekwowane w różnym stopniu. Niektóre z nich nie mają dostatecznie wystarczającego wsparcia w postaci zasobów kadrowych i finansowych czy organizacyjnych. Jest to m.in. egzekwowanie prawa zakazującego picia

i sprzedaży alkoholu i narkotyków (przykład „dopala-czy”), obowiązek powołania działającego zespołu interdyscyplinarnego w każdej szkole, obowiązkowe nauczanie o zdrowiu reprodukcyjnym i seksualnym z zagadnieniami dotyczącymi prewencji przemocy seksualnej, partnerskiej czy tzw. randkowej. Wymagane byłoby wzmocnienie systemu kontrolowania i egzekwowania przepisów prawa oraz monitorowania realizowanych działań na poziomie społeczności lokalnej.

Przeprowadzona powyżej ocena w ramach programu TACTICS wskazuje na następujących pięć priorytetowych potrzeb i kierunków działań w zakresie prewencji przemocy wśród nastolatków w Polsce.

1. Potrzeba silnego przywództwa i koordynacji działań

Polityczne przywództwo jest istotne dla dobrej koordynacji i komunikacji w realizacji i monitorowaniu działań z poziomu krajowego na poziom regionalny i lokalny pomiędzy różnymi zaangażowanymi sektorami [8]. Zapewnia to zabezpieczenie potrzebnych zasobów zarówno kadrowych, jak i finansowych oraz organizacyjnych, które odpowiednio lokowane przez samorządy terytorialne powinny przekładać się na skuteczne działania zapobiegawcze, profilaktyczne, interwencyjne, lecznicze, wspierające zarówno poszkodowanych, jak i nieletnich sprawców. W Polsce kompetencje w zakresie prewencji przemocy i ochrony poszkodowanych nastolatków są podzielone między działania interwencyjne RPD i policji oraz zapobiegawcze realizowane przez ministra właściwego ds. oświaty i wychowania.

2. Potrzeba współpracy wielosektorowej w działaniach na rzecz prewencji różnego typu przemocy i problemów z nią związanych

W programach krajowych istnieją ogólne zapisy odnoszące się do prewencji przemocy wobec dzieci i młodzieży, szczególnie domowej, ale brakuje strategii specyficznie ukierunkowanej na przeciwdziałanie różnego typu przemocy wśród nastolatków, która obejmowałaby różnorodne programy wszystkich zaangażowanych sektorów, w tym również organizacji pozarządowych, i zakładałaby ich współpracę. Zauważono potrzebę wzmocnienia powiązań i współpracy pomiędzy różnymi programami realizowanymi w szkołach i w społecznościach lokalnych, często oferowanymi przez organizacje pozarządowe. Na przykład poprawa infrastruktury urbanistycznej, redukowanie nierówności społeczno-ekonomicznych w środowisku życia nastolatków, wzmocnianie kapitału społecznego (stowarzyszeniowego) poprawiają spójność społeczną i poczucie bezpieczeństwa, co znacząco redukuje ryzyko występowania przemocy również wśród nastolatków. Ważne jest również skuteczne monitorowanie i kontrolowanie miejsc sprzedaży i spożywania alkoholu, narkotyków przez nastolatki przy równoczesnym rozwijaniu oferty i dostępu do różnorodnych form wspólnego spędzania przez nich wolnego czasu.

3. Potrzeba zintensyfikowania selektywnych interwencyjnych programów adresowanych do zagrożonej młodzieży

Zauważono potrzebę szerszego realizowania selektywnych działań skierowanych do populacji zagrożonej

młodzieży, z rodzin o niskim statusie społeczno-ekonomicznym, z różnego typu zaburzeniami i dysfunkcjami, niepełnosprawnością, o innej orientacji seksualnej, z mniejszości etnicznych, wyznaniowych, kulturowych. Szersze realizowanie celowanych badań wśród zagrożonej młodzieży, a także wśród nastolatków mieszkających w ośrodkach resocjalizacyjnych lub poprawczych, pozwoli na lepsze zrozumienie czynników ryzyka i bardziej skuteczne ich redukcje oraz wzmacnianie czynników ochronnych u tej młodzieży.

4. Potrzeba wzmocnienia zdolności społeczności lokalnych, oferowanych dla szkół dobrych praktyk i kompetencji kadry szkolnej oraz systemu wsparcia dla nieletnich ofiar i sprawców

W Polsce istnieje potrzeba kształcenia i rozwijania kadry oraz zapewnienia odpowiedniej liczby etatów w instytucjach i organizacjach zajmujących się prewencją przemocy wśród nastolatków. Budowanie dobrych relacji, zaufania, zapewnienie bezpieczeństwa oraz inne kompetencje chroniące nieletnią ofiarę przed wiktymizacją powinny być częścią szkolenia wszystkich specjalistów pracujących z młodzieżą. Ponadto wiedza o tym, jak identyfikować ryzyko, jak się bronić i co robić w przypadku doświadczania przemocy lub bycia jej świadkiem powinny być obowiązkowo realizowane w szkolnych programach nauczania. Mechanizmy uruchamiające wsparcie i pomoc w sytuacji doświadczania różnego typu przemocy, w tym cyberprzemocy i przemocy seksualnej, powinny być łatwe i dostępne dla każdego nastolatka. Ważne jest też poszerzenie świadomości społecznej poprzez realizowanie kampanii nie tylko w szkołach, ale w mediach publicznych.

5. Potrzeba poprawy nadzoru, czyli zbierania i raportowania danych o przemoc na potrzeby prewencji

Dostępne statystyki policyjne i oświatowe, sądowe ograniczają się do danych dotyczących zabójstw oraz ujawnianych przestępstw nieletnich. Ze względu na trudności w szacowaniu przemocy rówieśniczej wśród nastolatków i jej skutków statystyki te powinny być uzupełniane o dane na temat leczenia obrażeń i terapii zaburzeń oraz wyniki badań sondażowych. Wyniki badań sondażowych są bardzo wartościowe i powinny być lepiej wykorzystane do planowania ogólnych i selektywnych działań prewencyjnych. W dostępnych statystykach dotyczących przemocy brakuje danych o statusie społeczno-ekonomicznym rodziny, społeczności lokalnej, z jakiej pochodzą zarówno nastoletni sprawcy, jak i ofiary przemocy rówieśniczej. Tego typu informacje są bardzo ważne z punktu widzenia ewaluacji działań prewencji przemocy ukierunkowanych na redukcję nierówności. Dane takie powinny być dostępne na poziomie kraju, na poziomie regionalnym i lokalnym. W wyniku przeprowadzonej analizy zauważono, że brakuje doniesień o ewaluacji realizowanych programów zarówno krajowych, jak i lokalnych, realizowanych w szkole i w innych środowiskach życia nastolatków.

Podziękowania

Koncepcja badania została opracowana w ramach projektu TACTICS (*Tools to Address Childhood Trauma, Injury and Children's Safety*) w wyniku pracy zespołowej następujących ośrodków: European Child Safety Alliance of EuroSafe, The Nordic School of Public Health, Maastricht University, Swansea University, Dublin City University, The European Public Health Alliance, Instytut Zdrowia Publicznego, Wydział Nauk o Zdrowiu Uniwersytetu Jagiellońskiego Collegium Medicum w Krakowie.

Finansowanie

Badanie zrealizowano w ramach projektu TACTICS (*Tools to Address Childhood Trauma, Injury and Children's Safety*) finansowanego przez Komisję Europejską na podstawie kontraktu nr 20101212 w ramach EC Public Health Program 2010.

Piśmiennictwo

1. Krug E.G., Dahlberg L.L., Mercy J.A., Zwi A.B., Lozano R. (eds), *World Report on Violence and Health* World Health Organization, WHO, Geneva 2002: 23–56.
2. Wang J., Iannotti R.J., Luk W.J., Nansel T.R., *Co-occurrence of victimization from five subtypes of bullying: Physical, verbal, social exclusion, spreading rumors and cyber.* „Journal of Pediatric Psychology” 2010, DOI: 10.1093/jpepsy/jsq048, dostęp: 28.02.2014.
3. Pyżalski J., *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży.* Wyd. Impuls, Kraków 2012.
4. Małkowska-Szkućnik A., *Przemoc rówieśnicza*, w: Woynarowska B., Mazur J. (red.), *Tendencje zmian zachowań zdrowotnych i wybranych wskaźników zdrowia młodzieży szkolnej w latach 1990–2010, IMiD*, Wyd. Pedagogiki UW, Warszawa 2012.
5. Bronfenbrenner U., *Ecological models of human development*, w: Husen T., Postlethwaite N. (eds), *The international encyclopedia of education*, 2nd edition. Elsevier Science, New York 1994: 1643–1647.
6. Hong J.S., Espelage D.L., *A review of research on bullying and peer victimization in school: An ecological system analysis.* „Aggression and Violent Behavior” 2012; 17(4): 311–322; Sethi D., Hughes K., Bellis M., Mitis F., Racioppi F. (red.), *European report on preventing violence and knife crime among young people*, WHO, Copenhagen 2010.
7. *Tools to Address Childhood Trauma, Injury and Children's Safety-TACTICS*; <http://www.childsafetyeurope.org/tactics/index.html>; dostęp: 28.02.2014.
8. Butchart A., Phinney A., Check P., Villaveces A., *Preventing violence: a guide to implementing the recommendations of the World Report on Violence and Health*, World Health Organization, Geneva 2004.
9. Sethi D. et al. (eds), *European report on preventing violence and knife crime among young people.* WHO Regional Office for Europe, Copenhagen 2010.
10. Sethi D., Mitis F., Racioppi F., *Preventing injuries in Europe from international collaboration to local implemen-*

- tation, World Health Organization, Regional Office for Europe, Copenhagen 2010.
11. Ustawa o Rzeczniku Praw Dziecka z dnia 6 stycznia 2000 r., Dz.U. z dnia 31 stycznia 2000 r. Nr 6, poz. 69, z późn. zm.
 12. Biuro Rzecznika Praw Dziecka. Publikacje. Sprawozdania. <http://www.brpd.gov.pl/detail.php?recid=43>, dostęp: 28.02.2014.
 13. Ustawa o systemie oświaty z dnia 7 września 1991 r., Dz.U. z 2004 r. Nr 256, poz. 2572.
 14. Rządowy Program Ograniczania Przeszłości i Aspołecznych Zachowań „Razem Bezpieczniej”, Uchwała Nr 218/2006 Rady Ministrów z dnia 18 grudnia 2006 roku. Załącznik do uchwały.
 15. Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich z dnia 26 października 1982 r. Dz.U. 1982 Nr 35, poz. 228.
 16. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 26 lipca 2004 r. w sprawie szczegółowych zasad kierowania, przyjmowania, przenoszenia, zwalniania i pobytu nieletnich w młodzieżowym ośrodku wychowawczym oraz młodzieżowym ośrodku socjoterapii. Dz.U. Nr 178, poz. 1833.
 17. Zarządzenie nr 15/97 Komendanta Głównego Policji z dnia 16 czerwca 1977 r. w sprawie form i metod działań Policji w zakresie zapobiegania i zwalczania demoralizacji i przestępczości nieletnich.
 18. Ustawa o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi z dnia 26 października 1982 r., Art. 18 ust. 10 pkt 1. Dz.U. z 2007 r. Nr 70, poz. 473 z późn. zm.
 19. Narodowy Program Profilaktyki i Rozwiązywania Problemów Alkoholowych na lata 2011–2015. Uchwała Nr 35/2011 Rady Ministrów z dnia 22 marca 2011 roku. Załącznik do Uchwały, Warszawa 2011.
 20. Ustawa o przeciwdziałaniu narkomanii z dnia 29 lipca 2005 r., Dz.U. 2005 Nr 179, poz. 1485.
 21. Krajowy Program Przeciwdziałania Narkomanii na lata 2011–2016. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 22 marca 2011 roku. Dz.U. Nr 78, poz. 428.
 22. Policja, Wybrane statystyki. Przeszłość nieletnich – dok. elektr., <http://statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/przestepczosc-nieletni/50256,dok.html>, dostęp: 28.02.2014.
 23. Policja, Wybrane statystyki. Przeszłość w szkole i innych placówkach oświatowych -dok.elekt. http://www.statystyka.policja.pl/portal/st/950/50868/Przestepczosc_w_szkole_i_innych_placowkach_oswiatowych.html, dostęp: 28.02.2014.
 24. Ostrowska K., *Rozmiary, nasilenie i rodzaje zachowań agresywnych w szkole w latach 1997, 2003, 2007*, w: *Zachowania agresywne uczniów. Badania porównawcze 1997–2003–2007*. Ośrodek Rozwoju Edukacji ORE, Warszawa 2007.
 25. Komendant-Brodowska A., Giza-Poleszczuk A., Baczkowski A., *Przemoc w szkole. Raport z badań, lipiec 2011. Szkoła bez przemocy*. Warszawa 2011; <http://www.szkoła-bezprzemocy.pl/pliki/332-sbp1-ofiary-ost-wersjadoc.pdf>, dostęp: 28.02.2014.
 26. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 13 września 2011 r. w sprawie procedury „Niebieskie Karty” oraz wzorów formularzy „Niebieska Karta”. Dz.U. Nr 209, poz. 1245.
 27. Rządowy Program Poprawy Stanu Bezpieczeństwa w Szkołach i Placówkach 2007–2013. Zero tolerancji dla przemocy w szkole. Warszawa. Uchwała nr 28/2007 Rady Ministrów z dnia 6 marca 2007 r. Załącznik do Uchwały.
 28. Bezpieczna i Przyjazna Szkoła 2008–2013, Uchwała nr 172/2008 Rady Ministrów z dnia 19 sierpnia 2008 r. Załącznik do Uchwały.
 29. Krajowy Program Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie, Uchwała Nr 90/2007 Rady Ministrów z dnia 25 września 2006 r. Załącznik do Uchwały.
 30. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej w sprawie sposobu nauczania szkolnego oraz zakresu treści dotyczących wiedzy o życiu seksualnym człowieka, o zasadach świadomego i odpowiedzialnego rodzicielstwa, o wartościach rodziny, życia w fazie prenatalnej oraz metodach i środkach świadomej prokreacji zawartych w podstawie programowej kształcenia ogólnego z 12 sierpnia 1999 r. Dz.U. Nr 67, poz. 756 z późn. zm.
 31. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 31 stycznia 2003 r. w sprawie szczegółowych form działalności wychowawczej i zapobiegawczej wśród dzieci i młodzieży zagrożonych uzależnieniem Dz.U. 2003 Nr 26, poz. 226.
 32. Szkoła bez Przemocy <http://www.szkołabezprzemocy.pl/51,o-programie> – dok.elekt., dostęp: 28.02.2014.
 33. Ponton, Nie Zgadząm Się Na przemoc. – dok. elektr. http://ponton.org.pl/sites/ponton/files/ponton_nie_zgadzam_sie_na_przemoc.pdf, dostęp: 28.02.2014.
 34. Fundacja Dzieci Niczyje, Telefon Zaufania dla Dzieci i Młodzieży – dok. elektr. <http://116111.fdn.pl/>, dostęp: 28.02.2014.
 35. Fundacja Dzieci Niczyje, 800 100 100 - dok. elektr. www.helpline.org.pl/; <http://800100100.fdn.pl/o-programie-5>, dostęp: 28.02.2014.
 36. Ponton – dok. elektr. www.ponton.org.pl/, dostęp: 28.02.2014.